

Joanna Kulwicka-Kamińska

Językowe relacje słowiańsko-orientalne w tefsirze z Olity

Kluczowa dla podjętych w niniejszym artykule rozważań jest opinia wybitnego tatarologa Stanisława Kryczyńskiego, prekursora badań nad Tatarami WKL i autora pierwszej poświęconej im monografii:

W białoruszczyźnie i polszczyźnie Tatarów litewskich ocalała pewna ilość wyrazów arabskich, tureckich i perskich odnoszących się przeważnie do ich kultu religijnego i zwyczajów obrzędowych. [...] Trzeba posłuchać Tatarów litewskich wtedy, gdy rozmawiać poczną o swoich modlitwach i obrządkach religijnych, o ślubach, pogrzebach, o duchach i czarodziejskich praktykach, o tradycyjnych potrawach. W takich momentach białoruszczyzna ich rozbrzmiewa dziwnymi wyrazami, nabierając cech jakiejś osobliwej gwary, w której słowa arabskie i tureckie splatają się mocno a prawie niedostrzeżenie z ruskimi (Kryczyński 2000: 202).

Piotr Borawski i Aleksander Dubiński dodają ponadto, że:

Trudno wyznaczyć granice między sferami wpływów poszczególnych języków słowiańskich, czasami jest to wręcz niemożliwe. Na jedno należy zwrócić uwagę, że wpływy słowiańskie przejawiały się zarówno w fonetyce, jak i w morfologii (Borawski, Dubiński 1986: 262).

Na podstawie badań warstwy leksykalno-semantycznej tefsiru z Olity można zatem wnioskować o interferencji i transferencji w zakresie językowych relacji słowiańsko-orientalnych. Większość występujących w manuskrypcie islamizmów, tj. wyrazów pochodzenia orientального, głównie arabskiego, związanych semantycznie z islamem, została zaadaptowana do systemu gramatyczno-leksykalnego polszczyzny, czyli uległa procesom sławizacyjnym¹. Można tu wyróżnić:

¹ Przeszła też wcześniej przez medium języków tureckich, zatem już na gruncie tych języków nastąpiły zmiany (szczególnie w płaszczyźnie formalnej, tj. fonetyczno-morfologicznej), a następnie wyrazy te ulegały procesowi sławizacji. „[...] z biegiem czasu coraz silniej sławizowano słowa modlitw arabskich i tureckich, przystosowując je do fonetyki polskiej i białoruskiej. Widać to zresztą na przykładzie pojedynczych pożytek leksykalnych, które ilustrują różne stadia przystosowywania do fonetyki

1. Wyrazy przyswojone graficznie (przejęte w obcej postaci graficznej, odczytanej na sposób słowiański), np. *žekot*, *žéke<w>t'*, *žéke<t'>* (ar. *zakā[t]*, tur. *zekāt*, *zakat*).
2. Fonetyczno-graficzne (wyrazy przejęte częściowo zgodnie z obcym brzmieniem, częściowo w obcej postaci graficznej, odczytanej według wzorca słowiańskiego), np. *imam* (ar. *imām*, tur. *imam*), *sedeka* (ar. *šadaqa[t]*, tur. *sadaka*).

Islamizmy występujące w piśmiennictwie Tatarów WKL zostały również przystosowane do słowiańskiego systemu morfologicznego. Odmieniają się według słowiańskiego paradygmatu, mimo że „języki grupy tureckiej stanowią typ aglutynacyjny i nie znają fleksji typu słowiańskiego” (większość islamizmów przeszła przez medium języka tureckiego lub pochodzi z tego języka) (za: Łapicz 1992: 328).

W związku z procesami adaptacyjnymi, w zakresie morfologii, można wyróżnić wyrazy morfologiczne właściwe i wyrazy morfologiczne przyswojone (za: Cyran 1974: 30–32).

1. Wyrazy morfologiczne właściwe (zachowujące obce elementy formujące, czyli prefisy, sufiksy, rzadziej końcówki fleksyjne) – do tej grupy można zaliczyć następujące wyrazy: *ajet'* (ar. *āya[t]*), *ummet'* (ar. *umma[t]*), *šeri'et'* (ar. *šarī'a[t]*), *t'ewrūt'* (ar. *tawrā[t]*), *žéke<w>t'* (ar. *zakā[t]*) – zachowujące arabski wykładnik rodzaju żeńskiego *-at(un)*; *dixje'tu al-kelba* (ar. *Diḥyat al-Kalb[ī]*), *žt al-kernejni* (ar. *dū al-Qarnayn*), *al-kur'an* (ar. *al-Qur'ān*), *lew x al-mexfūz* (ar. *lawḥ al-maḥfūz*), *al-rexman* (ar. *Ar-Raḥmān*), *rūxu-l-amīn* (ar. *ar-rūḥ al-amīn*), zawierające arabski wykładnik określoności *al-*; *xažij* (ar. *ḥāğğ(i)* + tur. *-dži*), zachowujące turecki przyrostek słotwórczy.
2. Wyrazy morfologiczne przyswojone (obce elementy formujące zostały zastąpione przez rodzime – słowiańskie):
 - a) w zakresie **słotwórstwa** – wyrazy obce zostały włączone w regularne procesy słotwórcze; nastąpiła wymiana obcych sufiksów na słowiańskie w wyrazie podstawowym lub zostały utworzone wyrazy pochodne. Licznie reprezentowane są tu derywaty przymiotnikowe, zakończone na: *-skij*, *-nij*, *-ckij* (nawiązuje do białoruskich gwar brzesko-pińskich), np. *bajramnij*; *se-baxnij*; *-ski*, *-ni(y)*, *-cki* (występowanie końcówki *-i(y)* w funkcji mianownika lp. przymiotników r.m. jest cechą białoruskich gwar południowo-zachodnich, z wyłączeniem gwar brzeskich; formy te są zbieżne z polskimi [Łapicz 1989: 166]), np. *lūzi mek'kejskix*; *adamske sīni*; *žahilni*; *reči xeramne*; *akindijni*; *ne werōŋ aje'tom kur'annim*; *-ow/-owa* (sufiks tworzący przymiotniki dzier-

słowiańskiej: *k'it'ab* – kiciob, *abde(s)t* – abdzieś, *meczet'* – meczec, *jasień* (*jāsin*), *guśel* itp. Jednak system zapisu fragmentów orientalnych zabytków i jego ewentualną zmienność czasową właściwie mogliby ocenić orientaliści” (za: Łapicz 1986: 88–89).

zawcze)², np. *narōd ibrahīmōw i narōd 'imranōw*; *were ibrahīmōwa*, oraz -owy (sufiks tworzący szereg formacji przymiotnikowych od rzeczowników; niekoniecznie występuje tu związek relacyjny między podstawą a derywatem): *ž lūzi še 'ibōwix*; *dō lūzi 'adōwix* <p>*rata*³ *ix hūda sina šalixōwegō rekli lūzi*; *pō tix lūzax nūxōwix*; -in (sufiks tworzący przymiotniki dzierżawcze od imion własnych): *i wżeli lūzi mūsīnī*; *panu bōgu mūsīnemū*. Wyróżnia się także szereg derywatów rzeczownikowych, tworzonych przez sufiksy: -in (sufiks tworzący rzeczowniki nazywające członków danej grupy): *kāfirin*, *ḡahilin*, *mušulmanin*, *zālimin*; -stwo (sufiks tworzący rzeczowniki abstrakcyjne): *gazejstwo*, *xamżejanejstwo*, *mušulmanstwo*, *zahidstwo*; -owie (sufiks tworzący nazwy zbiorów): *kāfirōwe*, *mūnafikowe*, *kūrejšōwe*, ale też *munafiki*, *kāfirī*; -low/anie (sufiks tworzący nazwy zbiorów, jak również nazwy czynności): *mušulmane*, *nemušulmane*; -czyk (sufiks tworzący nazwy mieszkańców lub zdrobnienia): *izraalčik*, *muxemmedčik*, *'erabčik*, *mekkejšik*, *medjančik*; -owiec (sufiks tworzący nazwy subiektów, tj. szeroko pojętych nosicieli jakiejś cechy, wykonawców czynności lub podlegających stanowi): *kūrejšōwci*, *šemūdōwci*, *adōwci*. Do mało produktywnych formantów należy m.in. wykładnik rodzaju żeńskiego -ka (*kāfirka*, *mušulmanka*). Islamizmy obecne w piśmiennictwie Tatarów WKL tworzą również formacje pochodne wielotematowe, np. *nemažkar* (per. *namāz* + per. *ḡuzar* 'ten, który odmawia pięć przypisanych modlitw');

b) w zakresie fleksji:

- wymiana obcych końcówek na słowiańskie, np. *ke'bej* (ar. *ka 'ba[t]*), *kadej* (ar. *qādī*), *šūrej* (ar. *sūra[t]*), *merjema* (ar. *maryam*), *mūšej* (ar. *mūsā*), *hawije* (ar. *hāwiya*), *xamzej* (ar. *ḡamza*), *mūft'ej* (ar. *muftī*), *sexabej* (ar. *ṣaḡābi*), *gazīj* (ar. *ḡāzī*), *xażij* (ar. *ḡaḡḡi* + tur. -*dži*). W lm. można wskazać np. *kāfire*.

Do szczególnie interesujących należą ostatnie przykłady nazw subiektów. Są to pochodne wyrazów, które w języku arabskim są zakończone na -i, a w języku tureckim na -*dži*. W tatarskim piśmiennictwie przyjmują one końcówkę -*ej*. Według Borawskiego i Dubińskiego:

Działać tu musiało prawo analogii z wyrazami wschodniosłowiańskimi typu *worożej* – 'wróżbita'. Dodać przy tym wypada, że tego rodzaju zjawisko znane już było w języku staroruskim, czego dowodem jest poświadczona w tym ję-

² Charakterystykę sufiksów występujących w zabytkach Tatarów WKL podaje Shirin Akiner (1973: 57).

³ Czyt. *brata*.

zyku pożyczka arabsko-turecka *kaznaczej* (*kazna* + *dži*) – ‘skarbnik’ (Borawski, Dubiński 1986: 263);

- zanik obcych końcówek, np. *mejmen* (ar. *maymana*[t]);
- depluralizacja, czyli przyjmowanie obcych form lm. jako lp., np. *seawat* (ar. lm. *šalawāt*);
- zmiany rodzaju.

Islamizmy występujące w piśmiennictwie Tatarów WKL są zróżnicowane pod względem rodzaju gramatycznego. Języki grupy tureckiej nie rozróżniają rodzaju, natomiast w języku arabskim występują dwa rodzaje: rodzaj męski i rodzaj żeński. Według Łapicza (1992: 328) w procesie slawizacji Tatarzy litewscy traktują rzeczowniki zakończone spółgłoską jako masculina, np. *žahil* (ar. *ğāhil*, tur. *cahil*); zakończone samogłoską *-e* jako neutra, np. *tewbe* (ar. *tawba*, tur. *tevbe*); natomiast zakończone samogłoską *-a* jako feminina, np. *sefa* (ar. *aş-şafā*).

Niekiedy rzeczowniki arabskie lub tureckie z wygłosowym *-a* są przejmowane jako wyrazy r.m., odmieniające się według paradygmatu żeńskiego, np. *mūsā* (ar. *mūsā*).

Ponadto w wyrazach pochodzenia arabskiego częsty jest proces zachowania wykładnika r.ż. *-at* i odmiany tych wyrazów według paradygmatu męskiego, np. *ummet* (ar. *umma*[t]), *šeri’et* (ar. *šarī’a*[t]), *t’ewrūt* (ar. *tawrā*[t]); rzadziej następuje odcięcie końcówki żeńskiej i przyporządkowanie wyrazów do r.m.: *ke’bej* (ar. *ka’ba*[t]); *šurej* (ar. *sūra*[t]) lub ich odmiana według paradygmatu żeńskiego, np. *sedeka* (ar. *šadaqa*[t]). Zdarza się jednak, że cały wyraz jest zapożyczony, i wówczas też odmienia się jak rzeczowniki r.ż., np. *ajet’ jest dō kōnca tej šureti*.

Natomiast imiona arabskie, niezależnie od zakończenia, są podporządkowane rodzajowi gramatycznemu według kryterium płci (Jankowski, Łapicz 2000: 15), np. *žebra’il* (ar. *Ġabrā’il*).

Tak więc islamizmy występujące w zabytkach Tatarów WKL mogą podlegać procesom slawizacyjnym zarówno na płaszczyźnie fonetycznej, jak i morfologicznej, jednak większość z nich nie funkcjonuje w systemie leksykalnym polszczyzny. Trudno wskazać wszystkie zmiany, które zaszły w procesie zapożyczenia islamizmów z języka źródłowego do języka polskiego, gdyż są to przede wszystkim zapożyczenia pośrednie.

Zastanawiające jest to, że część slawizowanych form przybiera wschodniosłowiańskie końcówki przypadków (por. przykłady ze s. 445 niniejszego artykułu). Jest to implikacją dodawania przez Tatarów protetycznego spirantu *-j* do wyrazów pochodzenia orientalnego, zakończonych na samogłoskę (Borawski, Dubiński 1986: 262) – por. *mūšej* z ar. *mūsā*; *gaziĵ* z ar. *ġāzī*; *mūft’ej* z ar. *muftī*. Spirant *-j* jest więc także obecny w przypadkach zależnych, np. *pred mūsšōju*. Ponadto występuje w wyrazach pochodzenia arabskiego, w których nastąpiło odcięcie końcówki żeńskiej i które mają wygłos samogłoskowy – por. *šurej*; w *šureju* z ar. *sūra*[t]. Powyższe przykłady potwierdzają przytoczone wyżej opinie badaczy tatarskich zabytków (por. s. 443 niniejszego artykułu), że czasami trudno w nich oddzielić warstwę

językową białoruską od polskiej. Na wpływ białoruski wyraźnie wskazują tu np. formy narzędnika lp. r.ż. W tatarskim tefsirze współwystępują dwie końcówki tego przypadku: archaiczna *-oju*, *-eju* i nowsza, poświadczona od XV wieku *-oj* (w wariantach fonetyczno-graficznych *-ej* bądź *-aj*). Ich współwystępowanie jest cechą dialektalną białoruskich gwar północno-zachodnich – por. *pred mūsōju*; *dō medineju*; *ke'beju*; *ż mek'kejū*.

W formach zapożyczonych z języków orientalnych do polszczyzny zachodzą następujące procesy⁴: substytucja, czyli zastępowanie dźwięków języka obcego przez dźwięki języka polskiego, ze względu na to, że w systemie fonologicznym polszczyzny brakuje np. fonemów, którym w języku arabskim odpowiadają grafemy: ح (*hā*'), ج (*ǧīm*), خ (*hā*'), ذ (*dāl*), ص (*šād*), ض (*dād*), ط (*tā*'), ظ (*zā*'), ع ('*ayn*'), غ (*ǧayn*), ث (*tā*'), ق (*qāf*). Zostały więc zastąpione przez zbliżone artykulacyjnie dźwięki: ح (*hā*') percypowano za pomocą *x* i *x* – *xelal*, *xeram*, *xeram*, *muxemmed*; ج (*ǧīm*) oddano za pomocą *ǰ* – *inǰil*, *ǰebra'il*, *ǰahil*, *ǰalūt*; ذ (*dāl*) zapisywano jako *ż*, *ź*, *z* – *ażan*; ص (*šād*) oddano przez *s* – *sebox*, *sedeka* czy *s'* – *sirat*; ض (*dād*) zaadaptowano jako *z*, *z* – *remazan*, *remazan*, *farz*; ط (*tā*') zastąpiono przez *t*, *d* – *tuwwā*, *sirat*, *dagōn* i *č*, np. *czalut*; ظ (*zā*') przez *z* – *zālim*; ع ('*ayn*) percypowano jako ' *– fera'ōn*; غ (*ǧayn*) jako *g* – *gazejstwo*, *dagōn*; ث (*tā*') jako *ś* – *śemūdōwe*; ق (*qāf*) oddano przez *k* – *keđir*, *kur'an*, *munafik* lub realizowano przez spirant *x* – *waxt'*. Proces substytucji zaszedł również w relacji do fonemów języka tureckiego, np. tureckie *ğ* dźwięczne, słabo artykułowane w języku tureckim, było oddawane przez *h* – *kūrhan'ki* lub zanikało, a *ş* przez *š*, np. *beš*. W systemie wokalicznym samogłoski *ä*, *ü*, *ö* są realizowane przez rodzime *a*, *i*, *e* – np. tur. *kālem* – *kalemi*, tur. *kadür* – *keđir* (zachodzi przy tym proces delabializacji samogłosek okrągłych); opuszczenie lub wstawienie jakiegoś fonemu – np. *šejtan* i *šetan*; *ubbej*; wstawienie spółgłosek protetycznych w nagłosie wyrazów odczuwanych jako obce: *jehipt'* 'Egipt', *jibrahim*, *jiman*, *gifrīt'*, *gerab'ski*, *harun*, *xawa*; występowanie alternacji: dźwięczna–bezdźwięczna, np. wargowych *b* : *p* *balwan* : *palwan*, *tešbix* : *tešpix*; tylnojęzykowych *g* : *k*, np. *ikriska* : *igriska*; *kšenka* : *ksenga*; czy *k* : *h* *karun* : *haron*; miękkich–twardych, np. *kāfir* : *kafir*, *ajet'* : *ajet*. Ponadto zastępowanie nagłosowych *h* lub *f* przez *g*, np. *gera'ünōwi* : *harünōwi* czy *girej* : *firej*.

W zabytkach Tatarów WKL występuje głównie słownictwo pochodzenia arabskiego, przejęte bezpośrednio lub za pośrednictwem języka tureckiego – szczególnie osmańsko-tureckiego.

Elementy osmańsko-tureckie przenikały do języka naszych Tatarów i umacniały się w nim także – według wszelkiego prawdopodobieństwa – za pośrednictwem języka Tatarów krymskich, który z kolei podlegał silnym wpływom osmańskim (w szczególności dialekty południowego obszaru Półwyspu Krymskiego) (Borawski, Dubiński 1986: 261).

⁴ Nie można odtworzyć artykulacji poszczególnych wyrazów, a jedynie możliwa jest analiza ich zapisu w zabytkach Tatarów WKL i w słownikach języka polskiego.

Mniej liczne są w tefsirze wyrazy pochodzące z języków tureckiego i perskiego. Niektóre islamizmy są zaczerpnięte z innych języków niż orientalne, ale do zabytków muzułmanów litewsko-polskich przeszły przez pośrednictwo języków orientalnych, np. *ġahannam* (hebr.), *kalem* (gr.), *šetan* (etiop.). Wśród islamizmów są wyrazy, które występują tylko w tatarskim piśmiennictwie. Dla większości z nich brakuje leksykalnych odpowiedników słowiańskich, są więc nieprzekładalne (zwłaszcza orientalne imiona i nazwy). Nie można ich zaliczyć do zapożyczeń właściwych, ale należy przyjąć sąd Ananiasza Zajączkowskiego, iż są to „wyrazy obce użyte na gruncie polskim” (Zajączkowski 1953: 78). Pozostałe wyrazy należące do grupy semantycznej islamizmów weszły do systemu leksykalnego języka polskiego, co zostało potwierdzone przez opracowania leksykograficzne.

Tatarzy, zamieszkujący od XIV wieku ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego, mieli zatem wpływ na język swojego słowiańskiego otoczenia, duża grupa islamizmów notowanych w polskich opracowaniach leksykograficznych występuje bowiem także w zabytkach polsko-litewskich muzułmanów. Jednak omawiane islamizmy są przeważnie zapisane w słownikach odzwierciedlających stan XIX-wiecznej polszczyzny kresowej. *Słownik polszczyzny XVI wieku* z kolei jako teksty źródłowe podaje najczęściej utwory pisarzy, historyków itd. pochodzących z kresów albo przebywających tam czasowo⁵ (szczególnie Ruś Czerwona), lub też podejmujących problematykę związaną z kresami – por. m.in. ActReg, LibLeg, MetrKor⁶. Dokumenty zebrane w tych zabytkach dotyczą w dużej mierze problemów związanych z południowo-wschodnimi krańcami Rzeczypospolitej⁷.

Bibliografia

SPXVI – Mayenowa M. R., Peplowski F. (red.), 1966–2021, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–39, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Opracowania

Akiner S., 1973, *The Vocabulary of a Byelorussian K'it'ab in the British Museum*, „The Journal of Byelorussian Studies”, nr 1, s. 55–84.

Borawski P., Dubiński A., 1986, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa.

Cyran W., 1974, *Mechanizm zapożyczenia wyrazów w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, nr 20, s. 23–37.

Jankowski H., Łapicz C., 2000, *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza*, Warszawa.

⁵ Podaję zabytki, w których występują wyrazy pochodzące z języków arabskiego, tureckiego i perskiego (z wyłączeniem łaciny i greki).

⁶ Skróty za: SPXVI.

⁷ Zagadnienie to szczegółowo omawia Joanna Kulwicka-Kamińska (2004).

- Kryczyński S., 2000, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarów Polskich”, reprint z 1938.
- Kulwicka-Kamińska J., 2004, *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej*, Toruń.
- Łapicz C., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń.
- Łapicz C., 1989, *Z problematyki badawczej piśmiennictwa Tatarów białostockich*, w: E. Smułkowa, I. Maryniakowa (red.), *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, Warszawa, s. 161–171.
- Łapicz C., 1992, *Warstwy językowe w piśmiennictwie religijnym Tatarów litewsko-polskich*, w: J. Bartmiński, M. Łesioł (red.), *Dzieje Lubelszczyzny VI. Między Wschodem a Zachodem*, cz. 4: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, Lublin, s. 321–332.
- Zajączkowski A., 1953, *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wrocław.

SLAVIC AND ORIENTAL LINGUISTIC RELATIONS IN THE ALYTUS TEFSIR

Abstract: The purpose of the paper is to establish the genesis of Oriental words in *The Alytus Tefsir* and describe their further history, i.e. lending to the Polish language. It has been concluded that Tatar manuscripts contain primarily vocabulary of Arabic origin (borrowed directly from, or through, Turkish, specifically, Ottoman Turkish), while words of other Turkish and Persian origins are less frequent. Some Islamicisms derive from languages other than Oriental ones, but were incorporated into the monuments of Polish-Lithuanian Muslims from other Oriental languages, e.g. *ğahannam* (Heb. Gehinnōm). Islamicisms include words that can be found only in Tatar literature. Most of them lack Slavic equivalents, and are thus untranslatable (especially, Oriental names and proper nouns). They were adopted into the grammatical and lexical system of the Polish language, undergoing Slavicisation processes. The other words that belonged to the semantic group of Islamicisms were adopted into the Polish lexical system, which was confirmed in lexicographic studies.

Keywords: Slavic and Oriental linguistic relations, interference, transference, loanwords, Slavicisation